

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911

КОСТРИЦЯ М. Ю.

ПОДІЛЬСЬКА НАУКОВА ГЕОГРАФІЧНО-КРАЄЗНАВЧА ШКОЛА: ДІЯЛЬНІСТЬ І ПОСТАТІ (кінець XIX – 30-і роки XX століття)

На відміну від Лівобережної, Наддніпрянської, Південної та Західної України, де розвиток і становлення краєзнавства здійснювався з ініціативи університетської і академічної науки, а також за підтримки держави, на теренах Правобережної України його розвиток протягом тривалого часу відбувався стихійно, насамперед завдяки зусиллям окремих вчених-ентузіастів та краєзнавців-аматорів. Важливими чинниками, що гальмували цей процес, були геополітичні особливості формування території Правобережної України, специфіка історичного розвитку краю.

Зародження подільського краєзнавства припадає Розвиток краєзнавчого руху на Поділлі у XIX столітті протягом тривалого часу відбувався спонтанно і здійснювався переважно зусиллями польських і російських дослідників, які свою діяльність проводили в інтересах власних метрополій. Прикладом найбільш консервативного ставлення до українського населення в польській історіографії XIX століття слугує історико-статистична праця Стефана Бушинського “Поділля, Волинь і Україна” (1862) [1]. Мовою статистики і перекручування фактів автор доводив, що на території Правобережної України в 1859 році проживало 6,3 мільйона поляків, з яких 2,8 млн. осіб були католиками і 3,5 млн. осіб – уніатами. А православних (українців, росіян тощо) було всього 2,2 млн. осіб. Звідси С. Бушинський дійшов висновку, що *“цей край, який називає себе Руссю, є частиною Польщі”*.

Зрозуміло, така зацікавленість учених і краєзнавців Польщі до історії і культури Поділля не влаштовувала російське самодержавство, його офіційну науку, ієрархів російської православної церкви, які тут широко впроваджували русифікацію. Польські домагання на українські землі також не відповідали національним інтересам України. Отже, становлення подільського краєзнавства і краєзнавчого руху відбувалося в умовах гострого ідеологічного й політичного протистояння. Краєзнавство на Поділлі, як і на Волині, опинилося на перехресті інтересів між Росією, Україною і Польщею, між царатом і національно-визвольним рухом, між церквою і наукою [2].

Тому створення у 1911 році у Кам’янець-Подільському Товариства Подільських природодослідників і любителів природи внесло свіжий струмінь у науково-краєзнавче життя краю, підняло на вищий щабель дослідження його природи [3].

Ініціатором створення Товариства і головою став відомий вчений-зоолог, професор Петро Миколайович Бучинський, який щойно повернувся до рідних країв після багатьох років роботи в Новоросійському університеті. Спільно з однодумцями ним було підготовлено статут Товариства, який 27 липня було затверджено подільським губернатором, а 16 вересня в актовому залі міської управи “при багаточисельному зібранні” відбулося урочисте відкриття нової науково-громадської краєзнавчої організації [4]. На початок 1912 року Товариство вже об’єднувало 40 членів-засновників і 122 дійсних членів [5].

До участі в роботі Товариства П. М. Бучинський запросив своїх колишніх колег по співпраці в Новоросійському університеті, відомих професорів-природознавців В. Д. Ласкарева, О. Г. Набоких, київського економіста професора А. І. Ярошевича. Активну участь в роботі товариства брали місцеві краєзнавці: кам'янецький еколог Ф. Я. Паскаренко, голова міської “Просвіти” К. Г. Солуха, талановитий ботанік з села Михайлівка Ушицького повіту С. М. Маковецький та ін. [6].

У 1912 році під егідою Товариства при губернській управі було створено природничо-історичний музей, який складався з трьох відділів: демографічного, культурно-історичного та природничо-історичного. У 1915 році було закладено ботанічний сад. При товаристві діяла бібліотека, яка налічувала понад тисячу примірників книжок з питань природознавства. Товариство встановило наукові зв'язки з 42 спорідненими інституціями, зокрема природодослідниками Києва, Одеси, Москви, Петербурга, Житомира, Полтави, Томська, Іркутська, В'ятки, Тифліса та інших міст Російської імперії [7].

Діяльність Товариства здійснювалася у двох основних напрямках – теоретичному і практичному. Перший включав розробку загальнотеоретичних проблем природничих наук, другий – вивчення основних компонентів природи: геологічної будови, рельєфу, клімату, водного режиму, флори, фауни, унікальних пам'яток природи з метою *“збирання, розробки і поширення природничо-історичних, антропологічних і географічних відомостей, що стосуються Подільської губернії”* [8]. Для реалізації цієї програми П. М. Бучинський опублікував ряд методичних вказівок та рекомендацій, зокрема для збирання рослин і тварин, та складання відповідних колекцій [9].

Велика увага приділялася видавничій діяльності. Протягом 1912–15 років за редакцією М. П. Бучинського побачили світ три томи “Записок Общества подольских естествоиспытателей и любителей природы”. У “Записках” уперше було опубліковано підготовлену О. М. Прусевичем ґрунтовну бібліографію краєзнавчих праць з географії, геології, ботаніки, зоології, картографії, медицини, антропології і археології Поділля, що включала 478 позицій [10].

До вагомих наукових здобутків Товариства слід віднести вихід в світ картографічних праць відомих вчених, зокрема, геологічної карти професора В. Д. Ласкарева [11] та карти землекористування Подільської губернії, підготовленої професором О. Г. Набоких [12]. Важливе методичне значення мала краєзнавча праця П. М. Бучинського, присвячена студіям з екскурсійного дослідження Середнього Подністров'я [13].

В цілому ж за роки існування Товариства (1911–1920 рр.) під егідою М. П. Бучинського побачило світ близько 1400 наукових праць, методичних розробок та інших матеріалів, присвячених подільській природознавчо-краєзнавчій тематиці [14].

Таким чином, Товариством подільських природодослідників було закладено наукові засади природознавчого вивчення краю, здійснено комплексний підхід до краєзнавчих досліджень Поділля, залучено до краєзнавчого руху широкі кола технічної інтелігенції та освітян, й, отже, його діяльність залишила помітний слід у становленні наукового поділлязнавства і географічного краєзнавства зокрема.

П. М. Бучинський багато зробив для становлення навчального процесу в університеті. Зокрема, розробив українською мовою курси лекцій, оформив навчальні кабінети, взяв активну участь у створенні університетської бібліотеки, якій подарував частину власної книгозбірні. У 1919-20 навчальному році професор П. М. Бучинський став одним з фундаторів сільськогосподарського факультету, який відкрився при університеті. Вчений очолив в університеті президію наукового товариства, яке виникло

в 1919 році. Цього ж року вчений удостоюється звання заслуженого професора.

Після реорганізації університету в 1921 році і утворення на його базі інституту народної освіти та сільськогосподарського інституту, професор П. М. Бучинський працював деканом факультету професійної освіти в ІНО. З жовтня 1922 року по жовтень 1923 року очолював ІНО.

Справжнє визнання заслуг засновника і голови Товариства природодослідників Поділля М. П. Бучинського прийшло в наші дні. У 1993 році на Хмельниччині засновано обласну премію імені П. М. Бучинського, яку щороку вручають найкращим дослідникам, за найбільший внесок в природознавче й екологічне дослідження Поділля [15].

На жаль, у 1920 році Товариство Подільських природодослідників і любителів природи, як і багато інших громадських краєзнавчих організацій, не “вписалося” в структури нової влади і було нею безпідставно ліквідовано.

Разом з тим, у зв’язку з процесом українізації, у 20-і роки на Поділлі, як і в інших регіонах України, з’явилися нові можливості для розвитку краєзнавства. Цей процес, започаткований в період українських національно-визвольних змагань, в 1923 році отримав додатковий імпульс. Очолив його НКО УСРР, який у 20-і роки визначав не лише освітню, але й наукову, культурну політику і мав широке повноваження.

У 20-х роках основні наукові дослідження, фундаментальна наукова підготовка майбутніх викладачів вищої школи та молодих вчених УСРР здійснювалася науково-дослідними кафедрами (НДК). 25 грудня 1921 року РНК УСРР запропонувала організувати НДК в наукових центрах України [16]. До їх числа було віднесено і Кам’янець-Подільський, де функціонувало три вищі школи. У 1922 році за ініціативою відомого історика Є. Сташевського було утворено НДК історії та економіки Поділля. До її складу увійшли відомі вчені, дослідники Поділля В. Геринович, П. Клепатський, П. Клименко, Ю. Сіцинський. За недовгий час відносної лібералізації ця інституція зробила чимало для дослідження історії, етнографії, географії, тваринного і рослинного світу Поділля. НДК стала спадкоємницею наукового товариства, заснованого в грудні 1919 року при місцевому університеті. Спочатку НДК історії та економіки Поділля складалася з історико-філологічної секції та секції точних наук. В квітні 1923 року на кафедрі проходили наукове стажування 12 аспірантів [17]. У 1923–24 роках члени кафедри опублікували ряд статей в наукових збірниках, в тому числі й праці з природознавчо-краєзнавчої тематики. Серед них – статті В. Храчевича з етнології, О. Красовського з геології і гідрогеології та ряд інших.

Переважно гуманітарна спрямованість НДК викликала неодноразові нарікання з боку партійних та комсомольських функціонерів. У зв’язку з цим 30 жовтня 1926 року Президія Укрнауки перейменувала кафедру історії та економіки Поділля в кафедру природи та сільського господарства і приєднала її до сільськогосподарського інституту. Відтепер діяльність реорганізованої НДК здійснювалася в шести підсекціях: прикладної геології і ґрунтознавства, прикладної ботаніки, зоології, фітотехнічних і інтенсивних культур, зоотехнічній та мови [18]. Власне назви підсекцій свідчать про те, що дослідження хоча носили й краєзнавчий характер, але на перший план вийшла тематика, яка мала передусім практичне господарське значення. Такий підхід на той час набував загального поширення. У 1929 році вийшов з друку перший том “Записок Кам’янець-Подільської науково-дослідної кафедри”, в якому були представлені статті природничого, математичного та гуманітарного профілю. Всього ж за час діяльності НДК побачило світ п’ять томів “Записок”.

У червні 1925 року за активної підтримки П. Клименка, колишнього керівника

місцевої НДК, в Кам'янці-Подільському було засноване наукове товариство при ВУАН, яке очолив професор В. О. Геринович [19].

Свою роботу Товариство розпочало на базі археологічно-природничого музею (успадкованого від Кам'янець-Подільського товариства любителів природи та Церковно-археологічного товариства) і мало п'ять секцій: краєзнавства, історико-філологічну, педагогічну, природничо-математичну та соціально-економічну. У 1929 році Товариство вже налічувало 120 членів, з них дійсних, тобто тих, що мали вищу освіту і друковані наукові праці – 110 [20].

Кам'янець-Подільське наукове товариство вивчало в основному західну частину Поділля (східна його частина була об'єктом досліджень Вінницького кабінету виучування Поділля). Програма роботи Товариства включала в себе вивчення подільського села (історії, природи, техніки та економіки), старої частини Кам'янця, складання бібліографії до вивчення Поділля, археологічних розкопок. На відміну від Харківського, Одеського та Полтавського наукових при ВАУН товариств, Кам'янець-Подільське не одержувало з бюджету коштів для видавничої діяльності, та все ж спромоглося видати у 1928 році перший том своїх “Записок”. Його членами систематично читалися наукові доповіді. Тематика їх охоплювала історію та етнографію краю (В. Герасименко, К. О. Копержинський, Є. П. Сіцинський), філософію природознавства (О. М. Полонський), вивчення флори (Д. О. Багацький) та фауни (В. П. Храневич) Поділля тощо. Товариство активно займалося популяризацією наукових знань серед мешканців краю, публікувало наукові праці в “Записках” Кам'янецького ІНО та сільськогосподарського інституту. Як було зазначено вище, у 1928 році Товариство видало перший том наукових “Записок”, де було вміщено статті ботаніка Д. Богацького (на той час голови Товариства), Ю. Філя (секретаря), історика Ю. Сіцинського, геолога О. Красовського та інших [21].

Та головним координаційним центром краєзнавчої роботи у 20-х роках на Поділлі став Кам'янець-Подільський окружний краєзнавчий комітет, створений на конференції у червні 1926 року на чолі з відомим українським вченим, доктором географічних наук, професором В. О. Гериновичем.

Кам'янець-Подільський період наукової і творчої діяльності був найважливішим у становленні В. Гериновича як географа і краєзнавця. До Кам'янця він прибув з Галичини на запрошення ректора першого українського університету І. І. Огієнка і 3 липня 1919 року був затверджений приват-доцентом кафедри географії на природничому відділі фізико-математичного факультету [22].

У новоствореному вузі практично була відсутня навчальна література для студентів. За короткий час В. О. Геринович цей недолік усунув. Він розробив і розмножив в університетській друкарні тексти лекцій з фізичної географії, видав двотомну “Географію Сходу Європи” (Кам'янець-Подільський, 1920), “Географію України” (Вінниця, 1922), “Нарис економічної географії України” у 2-х томах.

Вчений багато уваги приділяв краєзнавству і шкільній географії. Для учнів підготував посібник “Фізична географія” (1920), ряд краєзнавчих праць для широкого ужитку, зокрема “Кам'янець на Поділлі” (1920, 1921), “Яри Поділля” (1922), “Кам'янецьчина” у двох частинах” (1926, 1927), “Природні виробничі сили Кам'янецьчини” (1930). Особливою увагою користувався підручник для краєзнавства “Кам'янецьчина”, який складався з двох частин. У першій – розглядалися межі, географічне положення, площа, адміністративний поділ та історія Кам'янецької землі, подавалася характеристика фізико-географічних компонентів. Друга частина присвячувалася характеристиці населення та його економічній діяльності. В додатках до

другої книги вмішувалися цікаві краєзнавчі хрестоматійні матеріали: “Вірмени в Кам’янці”, “Євреї в Кам’янці”, “До історії текстильної промисловості Дунаєвець”, “Важніші місцевини Кам’янецьчини” та ін.

Незважаючи на велику завантаженість організаційними питаннями, В. О. Геринович систематично вишукував можливості для проведення екскурсій, особисто брав участь в польових та експедиційних краєзнавчих дослідженнях. Протягом 1920–22-х років, як член Наукового товариства при університеті (згодом – ІНО), вчений багато уваги приділяв організації досліджень природи та етнографії краю, з кінця 1922 року входив до складу новоутвореної НДК, що об’єднала кращі наукові сили регіону. В. Геринович брав активну участь в семінарі із загальної методології і краєзнавства, що діяв при НДК, для молодих педагогічних кадрів, виступав з науковими доповідями “Принципи районування”, “Завдання методи краєзнавчої роботи”, “Причини морфології Поділля”, “Підсумки дослідження подільських сіл” [23].

У червні 1925 року В. О. Гериновича обрали головою новоутвореного Кам’янець-Подільського наукового товариства при ВУАН. Робота Товариства зосереджувалась у п’яти секціях: краєзнавчій, історико-філологічній, педагогічній, соціально-економічній, природничо-математичній. Остання була однією з найактивніших, члени якої на чолі з В. Гериновичем досліджували рельєф, гідрографію, геологію, флору та фауну Поділля.

Головну ж увагу професор В. Геринович зосередив на роботі в Окружному комітеті краєзнавства (до речі, єдина організація такого рангу в Україні!). Часопис УКК “Краєзнавство” високо оцінював рівень організації краєзнавчої роботи в подільському регіоні. Комітет плідно співпрацював з місцевим науковим товариством при ВУАН і 12 районними осередками, які координували працю численних гуртків при школах, сельбудах, клубах. До складу краєзнавчих осередків входили працівники освіти, студенти, молодь, агрономи, лікарі [24].

Голова Окружного комітету краєзнавства В. О. Геринович регулярно друкував на сторінках журналу “Краєзнавство” повідомлення про проведену роботу в краї, [25] вміщував цікаві краєзнавчі статті, зокрема, про унікальну пам’ятку природи Поділля – Товтри [26]. Краєзнавча робота, здійснювана Окружним комітетом, багатьма науковцями вважалася однією з найдійовіших форм проведення українізації в регіоні [27].

У Вінниці науково-дослідну роботу згуртував навколо себе Кабінет виучування Поділля, заснований при Вінницькій філії наукової бібліотеки ВУАН у 1924 році видатним краєзнавцем В. Д. Отамановським [28]. Першочерговим завданням Кабінету стало об’єднання зусиль, як професійних вчених, так і аматорів-краєзнавців у дослідженні регіону в природничому, історичному, етнографічному та інших аспектах. До нього входили переважно вінницькі дослідники, які складали колегію наукових консультантів. В рамках комплексного дослідження теренів Східного Поділля було започатковано видання стислої “Енциклопедії Поділлязнавства”. Всього в цій серії побачило світ 25 праць. Серед них на особливу увагу заслуговують збірники “Вінниця, її околиці та Вінницька округа” (1927), “Часописи Поділля” (1927, 1928), монографічні дослідження Л. Данилова “Клімат Поділля” (1924), О. Севастьянова “Дика рослинність Поділля” (1924) та ряд інших. Стан краєзнавчої роботи і її найближчі перспективи в регіоні були викладені в книзі В. Отамановського “Краєзнавство на Поділлі: найближчі завдання та потреби і роль в краєзнавчій праці Кабінету Виучування Поділля” (1926).

У 1924 році у Вінниці був відкритий губернський відділ Української метеорологічної служби. Очолив його професор Л. Г. Данилов, який ще у 1918 році

згідно з розпорядженням Подільського земства здійснював керівництво Вінницьким агрометбюро.

Л. Г. Данилов – автор численних праць з метеорології, кліматології, гідрології. Характерною рисою його діяльності був незгасний інтерес до дослідження погоди рідного краю, розширення метеорологічної мережі Східного Поділля. Завдяки Л. Данилову вдалося відновити роботу пошкодженої в часи громадянської війни метеомережі, сприяти розвитку її матеріальної бази. Його монографію “Клімат Поділля” було відзначено премією ВУКСу.

У Тульчині наукове краєзнавче товариство утворилося у 1926 році. Воно діяло в тісному контакті з вченими кам'янецьких вузів. У 1928 році до Тульчинського товариства входило 200 членів. При ньому було засновано природничу, історико-етнографічну та економічну секції. Оскільки у товаристві не вистачало кваліфікованих кадрів, йому на допомогу прийшли науковці Кам'янця-Подільського: В. Геринович, О. Красовський, Ю. Сіцинський, В. Храневич. Очолював Товариство відомий краєзнавець, директор музею І. Зборовський [29]. Вчені Кам'янця-Подільського допомогли тульчинським краєзнавцям заснувати метеорологічну станцію та видати науково-популярні праці О. Красовського “Брацлавщина. Геологічний нарис”, В. Храневича “Лусокорильці околиць Гайсина”. Готувався до друку фундаментальний історико-географічний нарис “Тульчищина” [30].

Крім Кам'янця-Подільського, Вінниці і Тульчина, значні краєзнавчі осередки утворилися в Могилеві-Подільському, Немирові, Іллінцях, Дашеві, Старокостянтинові, Проскурові, Летичеві [31].

На перших порах вчені і краєзнавці Поділля палко підтримували політичний курс радянської влади на “українізацію”. Вони читали лекції на курсах українознавства, складали навчальні плани і програми для них, писали підручники та посібники з географічного та історичного краєзнавства. У політичному плані викладачі Кам'янецьких ІНО та СГІ стали на шлях співробітництва з радянською владою і часто виступали із прорадянськими політичними заявами та зверненнями, критикували діяльність українських патріотичних сил, що опинилися за кордоном [32]. В. Геринович навіть подав заяву про вступ до комуністичної партії. Щоправда, місцеві органи не виявили йому довіри, вважаючи його “зміновіховцем”.

Наприкінці 20-х років ейфорія від захоплення радянською владою минула, частина вчених розчарувалася у політиці “українізації” і почала критикувати її поверховий та заідеологізований характер [33]. В свою чергу, Й. Сталін і його найближче оточення повністю зосередивши в своїх руках владу, розпочали масовий наступ на всі опозиційні групи та фракції. Особливу увагу було спрямовано на Україну, де наслідки політики “українізації” мали більш змістовний і глибокий характер, ніж аналогічні процеси в інших республіках Радянського Союзу [34].

Центральне керівництво посилювало тиск на ЦК КП(б)У, який змушений був розпочати репресії щодо патріотичної інтелігенції. Вже в травні 1929 року в Україні розпочалися арешти відомих науковців, громадських діячів, членів колишніх партій, вчителів, медиків, краєзнавців. Всім їм інкримінували участь у так званій “Спілці визволення України”, що нібито ставила за мету повалення радянської влади в Україні і реставрувати буржуазно-капіталістичний лад [35].

За сценарієм слідчих “СВУ” начебто мала філії у периферійних містах України. Арешти відбулися і в містах Поділля. В Кам'янець-Подільському наприкінці серпня 1929 року було заарештовано видатного історика Ю. Сіцинського, секретаря місцевого наукового товариства Ю. Філя, колишніх керівників Кам'янецької “Просвіти”

А. Шумлянського, Є. Кондрацького, професора зоології ІНО зоолога О. Кожухіва. У Вінниці був заарештований В. Отамановський, якому за сценарієм ДПУ, відводилася роль керівника Вінницької філії “СВУ” [36].

Наприкінці 1929 року припинили діяльність і були розформовані Кабінет виучування Поділля у Вінниці, науково-краєзнавчі товариства у Кам’янець-Подільському, Могилеві-Подільському, Тульчині. Почала скорочуватися мережа краєзнавчих товариств, гуртків. Етнографія отримала ярлик “націоналістичної науки”. У друкованих виданнях того часу все настійніше на замовлення “зверху” писали, що *“класовий ворог використовував етнографію як свій класовий рупор, як трибуну для апологетики націонал-фашистських концепцій”* [37].

На початку 1931 року в журналі “Краеведение” – органі Центрального бюро краєзнавства було опубліковано на замовлення тенденційну статтю Ю. Хлипала “На краеведческом фронте Белоруссии и Украины”. Автор звинуватив керівників українських краєзнавчих організацій у “єфремовщині”, контрреволюції, піддав різкій критиці матеріали українського часопису “Краєзнавство”, які, на його думку, були наповнені українським націоналізмом. Серед них опинилися і статті професора В. Гериновича “Кам’янець-Подільський” та “Наші Товтри” [38]. Висновки не забарилися. Почалася нова хвиля репресій серед інтелігенції. Цього разу у справі так званої “Української військової організації” (“УВО”). Припинив існування Український комітет краєзнавства, а його керівний склад репресований. На Поділлі, як і у всій Україні, краєзнавчі організації було остаточно ліквідовано. У грудні 1932 – на початку 1933 років органи ДПУ заарештували вихідців з Галичини, колишніх викладачів Кам’янецького державного українського університету та ІНО – В. Гериновича, Н. Гаморака, О. Мельника, колишнього ректора Кам’янецького ІНО Ф. Кондрацького, який на момент арешту викладав у Дніпропетровську [39]. В. Геринович отримав 10 років ув’язнення у концтаборах. На різні строки було засуджено інших вчених, які згідно звинувачувального вироку входили до Кам’янецької групи “УВО”.

Краєзнавчий рух на Поділлі зазнав непоправних втрат. До кримінальної відповідальності в справі Спілки визволення України на Поділлі було притягнуто 160 викладачів і студентів, а в зв’язку із сфабрикованою справою Польської організації військових заарештовано понад 600 подолян, здебільшого учителів та викладачів національних шкіл і технікумів, працівників органів освіти [40].

Сталінське оточення знекровило найсвідоміший пласт української інтелігенції, вихованої на традиціях відданості науковій істині. На зміну їм прийшла нова генерація, яка за умов суцільного ідеологічного тиску та страху підтримала новий курс, що призвело до непоправних втрат і на багато років паралізувало краєзнавство.

На багато десятиріч на Поділлі, як і в Україні в цілому, було перервано процес інституалізації наукового географічного краєзнавства. Період справжнього ренесансу українського краєзнавства розпочався із здобуттям Україною державної незалежності.

1. Buszczyński S. Podole, Wolyn i Ukraina: Statystyczne opisanie. – Lwow, 1862.
2. Кошель О. Між церквою і наукою: Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). – К., Кам.-Под.: Центр поділлязнавства, 1998. – С. 11.
3. Паскаренко Ф. Я. Краткий очерк возникновения Общества подольских естествоиспытателей и любителей природы // Зап. Общ-ва подольских естествоиспытателей и любителей природы. – К.-П., 1912. – Т. 1. – С. I–VI.
4. Записки Общ-ва подольских естествоиспытателей и любителей природы (Далі – ЗОПЕЛП). – К.-П., 1912. – Т. 1. – С. I, V, VII–VIII.
5. Там само.
6. ЗОПЕЛП. – 1912. – Т. 1. – С. XXVIII–XXXII.
7. К-ПФ ДАХО. – Ф.Р. – 302. – Оп. 3. – Спр. 17. – Арк. 64–65; ЗОПЕЛП. – Т. 1. – С. XXXIII–XXXIV.
8. Бучинский П. Краткие указания к собиранию растений и животных // ЗОПЕЛП. – Т. 1. – С. 17–60.
9. Там само.
10. Прусевич А. М. Материалы по библиографии Подолии. – К.-П., 1914. – Ч. I–III (Окр. відбитки з “Зап. Общ-ва подольских

естествоиспытателей”, 1912–1913. – Т. 1–2). 11. Ласкарев В. Д. Общая геологическая карта России. Лист 17 (Подольская губ.) // Труды Геологического комитета. – СПб., 1916. – Вип. 7. 12. Набоких А. Г. Краткие заметки о грунтах Подольской губернии // ЗОПЕЛП. – Т. 3. – С. 113–170. 13. Бучинский П. Н. Экскурсия по Днестру в 1914 г. // ЗОПЕЛП. – Т. 3. – С. 78–112. 14. Записки общества Подольских естествоиспытателей и любителей природы. – Т. 1–3. – Каменец-Подольск, 1912–1915; Паскаренко Ф. Краткий очерк возникновения Общества подольских естествоиспытателей и любителей природы. – Кам.-Под., 1912. – Т. 1. – С. I–VI. 15. Подільські вісті (м. Хмельницький). – 1993. – 13 лист. 16. Вісті ВУЦВК. – 1922. – 5 січ. 17. К.-П. ДА. – Ф.Р. 302. – Оп. 2. – Спр. 260. – Арк. 22. 18. Баср М. Науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства, культури при Кам’янецькому СГІ // Наукові Записки СГІ. – 1927. – Книга 4. – С. 56. 19. Звіт про діяльність Кам’янець-Подільського при ВУАН товариства // ВР ЦНБ НАН України. – Ф. Х. – Од. зб. 18954. – Арк. 15. 20. Депенчук Л. П. Місцеві наукові товариства при ВУАН // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 8. – С. 64. 21. Філь Ю. До історії Кам’янець-Подільського при ВУАН товариства // Записки Кам’янець-Подільського наукового товариства. – Кам’янець-Подільський. – 1928. – С. 96–98. 22. Заставецький Б., Заставецька О., Федунік Б. Володимир Геринович як географ і краєзнавець // Історія української географії і картографії: Матеріали наукової конференції. – Тернопіль, 1995. – С. 176–177. 23. Там само. – С. 177. 24. Краєзнавство. – 1928. – № 6–10. – С. 1. 25. Геринович В. Життя краєзнавчих організацій: Кам’янецька округа // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 26–29. 26. Геринович В. Наші Товтри // Краєзнавство. – 1930. – № 1–5. – 16–29. 27. Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі в 20–30-ті роки XX ст. – Б. м. в., 1999. – С. 39. 28. Філонов Л. Краєзнавець О. Тамановський // Вітчизна. – 1990. – С. 191–192. 29. Там само. – С. 28. 30. Краєзнавство. – 1928. – № 6–10. – С. 74. 31. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. – Кам’янець-Подільський, 1993. – С. 53. 32. Червоний кордон. – 1924. – 9 лип. 33. Червоний кордон. – 1928. – 12 квіт. 34. Кульчицький С. Зміст радянської українізації 20-х років // Сучасність. – 1998. – № 7–8. – С. 68. 35. Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролись з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – № 1. – С. 71. 36. К.-ПМДА. – Ф.Р. 302. – Оп. 4. – Спр. 37. – Арк. 19; Кот С. І. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) // Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, 1991. – С. 138. 37. Козубовський Ф. Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму. – К., 1934. – С. 57. 38. Хлыпало Ю. На краєведческом фронте Белоруссии и Украины // Краеведение. – 1931. – № 2. – С. 19–29. 39. АСБУХО. – Ф. 6193. – Оп. 12. – П. 5966. – Т. 2. – Арк. 238–239. 40. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – С. 104.

The process of institutionalization of Podilsky scientific geographical study of local lore end of XIX – 30 years of XX centuries is covered..